

НЕРОЗЧЛЕНОВАНІ СУБ'ЄКТНО-ОБ'ЄКТНІ СТРУКТУРИ У СФЕРІ АКТАНТНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ

UNDIVISIBLE SUBJECT-OBJECT STRUCTURES IN THE FIELD OF ACTANT FUNCTIONALITY

Лахно Н.В.,

orcid.org/0000-0002-5741-463X

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті охарактеризовано семантику суб'єктних рефлексивів, співвідносних з незворотними дієсловами. Розглянуто сутність категорії актантного розподілу семантики. Проаналізовано суб'єктні зворотні дієслова, які належать до різних синтаксичних структур, з урахуванням функційних особливостей їхнього актантного оточення. Визначено, що досліджувані дієслова переважно характеризують відношення, які відображають взаємодію синтаксично нерозчленованих актантів, імплікованих у синтаксичному суб'єкті.

Установлено, що базові дієслова вказують на вплив суб'єкта на об'єкт, їм властива двовалентна (суб'єктно-об'єктна) структура розмежувального типу: генеративний підмет (суб'єкт) і акумулятивний додаток (об'єкт).

Виявлено, що власне-зворотні та рефлексивно-посесивні рефлексиви зумовлюють синтаксично нерозчленовані актанти, імпліковані у синтаксичному суб'єкті, який має гібридну (генеративно-акумулятивну) характеристику. Зазначено, що в рефлексивно-посесивних зворотних дієсловах уявлення про об'єкт є частково погашеним, тому такі рефлексиви перебувають на перетині різних семантичних типів: дієслів, які зумовлюють імпліцитні суб'єктно-суб'єктні відношення та дієслів з потенційно вирезаними суб'єктно-суб'єктними відношеннями. Визначено, що реципрокальні дієслова вказують на генеративно-генеративні відношення учасників, кожен з яких є одночасно і суб'єктом дії, і предметом, який піддається дії (об'єктом). Абсолютивні дієслова демонструють потенційно виражені суб'єктно-об'єктні відношення. Установлено, що серед суб'єктних зворотних дієслів лише в автокаузативах нерозчленовані суб'єктно-об'єктні структури не представлено. Ця особливість зближує їх з декаузативами.

Запропоновано поширити методику аналізу на об'єктні зворотні дієслова з метою систематичного опрацювання теорії рефлексивів та їхньої класифікації залежно від семантичної функції постфікса, визначення місця зворотних дієслів у загальній семантичній категорії актантного розподілу семантики дієслова.

Ключові слова: суб'єктні рефлексиви, власне-зворотні рефлексиви, рефлексивно-посесивні зворотні дієслова, автокаузативи, взаємо-зворотні рефлексиви, абсолютивні дієслова, суб'єкт, об'єкт, актант, генеративна функція, акумулятивна функція.

The article describes the semantics of subjective reflexives related to irreversible verbs. The essence of the category of actant distribution of semantics is considered. Subjective inverse verbs belonging to different syntactic structures are analyzed, taking into account the functional features of their actant environment. It is determined that the studied verbs mainly characterize the relations that reflect the interaction of syntactically disjointed actants implied in the syntactic subject.

It has been found that basic verbs indicate the influence of the subject on the object, they are characterized by a bivalent (subject-object) structure of the delimiting type: generative subject (subject) and accumulative appendix (object).

The study demonstrated proper-inverse and reflexive-possessive reflexes cause syntactically indivisible actants, implied in the syntactic subject, which has a hybrid (generative-accumulative) characteristic. The notion of object in reflexive-possessive inverse verbs is partially extinguished, so such reflexives are at the intersection of different semantic types: verbs that imply implicit subject-subject relations and verbs using cutout subjects. Reciprocal verbs indicate the generative relations of the participants, each of which is both a subject of action and an object that is subject to action (object). Absolute verbs demonstrate potentially expressed subject-object relations. The results indicate that undivided subject-object structures (among subjective inverse verbs) are not represented only in autocausatives. This feature brings them closer to decausatives.

The author proposes to extend the method of analysis to object inverse verbs in order to systematically study the theory of reflexives and their classification depending on the semantic function of the postfix, determining the place of inverse verbs in the general semantic category of actant distribution of verb semantics.

Key words: subjective reflexives, proper-inverse reflexives, reflexive-possessive inverse verbs, autocausatives, mutual-inverse reflexives, absolute verbs, subject, object, actant, generative function, accumulative function.

Постановка проблеми. Завдяки семантичній багатоплановості та поліфункційному характеру зворотні дієслова завжди привертала увагу дослідників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8 та ін.]. Проте в українському мовознавстві на сьогодні дискусійною залишається проблема щодо класифікації

зворотних дієслів залежно від семантичної функції постфікса та підходів до їх трактування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки існуючі формальні, синтаксичні та семантичні класифікації системи дієслів с постфіксом –ся не вирішують поставленої проблеми

[2; 3; 5; 8], С.О. Соколова запропонувала методику аналізу дієслів з урахуванням особливостей актантного розподілу їхньої семантики [9].

Постановка завдання. Для уточнення семантичної класифікації зворотних дієслів ми проаналізуємо з цих позицій суб'єктні рефлексиви, виявимо функційно значущі компоненти, які належать до різних синтаксичних структур.

Виклад основного матеріалу. Під актантним розподілом семантики розуміють вибіркоче спрямування дієслівних сем у бік характеристики актантів, що посідають у складі висловлювання певні синтаксичні позиції, насамперед, підмета та присудка, і набувають певних функційних характеристик: генеративної (здатність бути джерелом зовнішньої процесної ознаки або дії), акумулятивної (здатність набувати нових якісних ознак під впливом власної активності або зовнішніх та внутрішніх сил, що не залежать від самого актанта), гібридної (поєднує генеративну та акумулятивну функції) або пояснювальної (уточнює сутність акумулятивної ознаки/дії в часовому або локативному вимірі) [10, с. 154].

Аналіз дієслів з урахуванням функційних особливостей актантного оточення дало можливість О.М.Соколову створити класифікацію, яка враховує функційну значущість компонентів, що належать до різних синтаксичних структур.

Зазвичай, залежно від валентності предикати поділяють на одновалентні, двовалентні, тривалентні, чотиривалентні тощо, але реальний склад актантів може мати імпліцитний характер. Синтаксична валентність не завжди збігається з семантичною. Один формальний актант може відповідати декільком семантичним. О.М. Соколов запропонував розрізняти синтаксично розчленовані та нерозчленовані актанти і виділив наступні типи семантико-синтаксичних структур [10, с. 125–127]:

1. Відношення, які відображають взаємодію синтаксично розчленованих актантів – підмета та додатка (суб'єкти та об'єктів), а також сирконстантів (обставинні слова).

2. Відношення, що зумовлюють взаємодію синтаксично нерозчленованих актантів, імплікованих у синтаксичному суб'єкті або об'єкті.

3. Відношення зосереджені на одному з актантів і не формують уявлення про вплив на інший актант.

4. Дієслова ізольовані в актантному відношенні. Актантна орієнтованість, пов'язана з акумулятивною або генеративною діяльністю, є потенційною.

Ми проаналізуємо суб'єктні рефлексиви, які зберігають підметову відповідність зі співвідносними нерелексивними дієсловами. З'ясуємо властиві їм типи семантико-синтаксичних структур з урахуванням функційних характеристик актантів. Проведемо порівняльний аналіз зворотних і незворотних дієслів, у яких зміна актантного розподілу семантики зумовлена постфіксацією.

Суб'єктні зворотні дієслова демонструють різні формули відношень.

1. До нерозчленованих **суб'єктно-об'єктних** структур належать власне-зворотні, рефлексивно-посесивні та реципрокальні рефлексиви, які демонструють імпліцитні суб'єктно-об'єктні відношення.

Н.О. Янко-Триницька називає такі рефлексиви зворотніми дієсловами «включеного об'єкта».

Базові дієслова вказують на вплив суб'єкта на об'єкт. Їхня семантична структура складається з архісеми «дія», семи «спрямованість дії на об'єкт», сем «суб'єкт» (істота) та «об'єкт» (істота), а також «зміна якості об'єкта внаслідок дії суб'єкта»: *мати купує дитину, примружити очі, обнімати друга*.

Актантну адресованість семантики відбиває описова формула: актант 1 (суб'єкт) генерує дію – актант 2 (об'єкт) акумулює дію (відчуває на собі). Властива двовалентна (суб'єктно-об'єктна) структура розмежувального типу: генеративний підмет (суб'єкт) і акумулятивний додаток (об'єкт).

У власне-зворотніх та рефлексивно-посесивних рефлексивах відношення, що відображають взаємодію синтаксично нерозчленованих актантів, імпліковані в синтаксичному суб'єкті, який має гібридну генеративно-акумулятивну характеристику.

Повна одноферентність властива тільки власне-зворотнім (смысловим, тотальним) дієсловам. Такі рефлексиви позначають дію суб'єкта, спрямовану на самого себе (на зовнішність або поверхню тіла). Суб'єкт водночас є і об'єктом дії, він спрямовує дію на себе і акумулює її. Суб'єктом/об'єктом дії завжди є істота. Дії, названі рефлексивами, суб'єкт найчастіше виконує над самим собою, а не над кимось іншим; таким мотиватам властива «семантична рефлексивність» [5, с. 269].

Актантна адресованість семантики мотива може бути передана формулою: Актант 1 (суб'єкт) виявляє (генерує) ознаку, спрямовану на себе, і акумулює зазначену ознаку. Властива одновалентна суб'єктна структура з гібридним підметом (суб'єктом).

У рефлексивно-посесивних (портативних) рефлексивах уявлення про об'єкт є частково погашеним, тому ця група рефлексивів перебуває на перетині 1 групи, до якої належать зворотні дієслова, що виявляють імпліцитні суб'єктно-суб'єктні відношення, та 2 групи, яку складають дієслова з потенційно вирезаними суб'єктно-суб'єктними відношеннями.

Об'єкт дії у мотиваті не змінюється: *хлопчик примружив очі – хлопчик примружився*, відбувається метонімічне ототожнення суб'єкта з пов'язаними з ним предметами або діями. Лексичне значення похідного складається не лише зі значення мотиватора, а й зі значення об'єкта базового дієслова, який завжди є неістотою. Коло можливих об'єктів часто звужене до 1–2: *понури голову – понуритися, насупити брови – насупитися, жмурити очі – жмуритися, щурити (мружити) очі – щуритися (мружитися), нашошити вуха – нашошитися*. В оказіональних значеннях об'єкт дії можливо встановити лише з контексту: *змиватися* «змити з себе фарбу для волосся», *запуститися* «запустити комп'ютерну програму»: *Вона змивається, тече червона наче кров вода... (К. Мигаль); Але вже хто запустився, і не думав виходити з гри (Д. Гуменна)*.

Лексична валентність базового дієслова порівняно з похідним може істотно змінюватися. Якщо мотиватор може сполучуватися з декількома об'єктами, то до лексичного значення мотивата належить лише один з них: *будувати будинок, міст, залізничну дорогу – будуватися (тільки про будівлі для себе)*.

Актантна адресованість семантики мотивата може бути передана формулою: актант 1 (суб'єкт) генерує ознаку, спрямовану на невідчужувану (частину тіла, прояви психіки) або відчужувану (одяг тощо) його приналежність, і одночасно її акумулює. Саме тому такі мотивати зумовлюють гібридну функцію суб'єкта.

Реципрокальні (взаємо-зворотні) дієслова позначають дію, яку не може виконати одна людина: *обніматися, цілуватися, сваритися тощо*. Вони вказують на генеративно-генеративні відношення щонайменше двох суб'єктів, які, водночас, стають об'єктом тієї самої дії свого партнера і акумулюють цю ознаку.

Базові дієслова називають дію, яка спрямована на об'єкт-істоту і не може бути спрямована на себе: *обнімати брата*. Мотивати позначають фізичні дії, пов'язані з проявами почуттів, спілкування або негативний фізичний вплив на об'єкт: *обніматися, цілуватися, сваритися, штовхатися*.

Актантна адресованість семантики мотивата може бути передана формулою: Суб'єкти (актант 1) виявляють (генерують) ознаку, спрямовану один на одного, і одночасно її акумулюють: *закохані цілуються*. Властива одновалентна суб'єктна структура, об'єкт належить до семантичної структури гібридного суб'єкта (підмета).

Потенційно виражені суб'єктно-об'єктні відношення представлені суб'єктними **абсолютивними** дієсловами: *битися, брикатися, буцатися, вихатися, дразнитися, дряпатися, жалитися, жбурлятися, клюватися, кусатися, лягтися, мазатися, плюватися, сваритися, фицятися, хвицятися, шкребтисся, штовхатися, штурлятися, щипатися* та ін. Вони «позначають дію суб'єкта, яка фактично переходить на будь-який об'єкт, спрямована на інших, але яка мислиться безвідносно до об'єкта як характерна, відмінна риса самого суб'єкта» [11, с. 635]. У таких рефлексивах потенційно виражений об'єкт. У виразах *Корова бодається, собака кусається* акумулятивний об'єкт відсутній, але передабачений і структурно може бути легко відновлений: *Собака кусає хлопця*. Якщо об'єкт у таких реченнях був би не передбаченим, дія була б безглуздою.

Абсолютивні дієслова позначають виконання якоїсь дії над кимось або виражають психічний стан щодо кого-небудь, поєднуючись з іменами, які називають суб'єкта-особу: *битися, дразнитися, жбурлятися, лягтися, плюватися, штурлятися, штовхатися, штурляється, щипатися*. Якщо суб'єктом є тварини, рефлексиви мають значення «вдарити когось чимось гострим» або «битися, колотися рогами, зубами»: *корова буцається; кінь брикається, вихається, фицяється, хвицається; кури гребуться, клюються; кіт дряпається; собаки, комарі, воші, блохи кусаються, оса жалиться, миші скребуться, шкребуться*. Також зазначені рефлексиви можуть вказувати на ненавмисне спричинення шкоди суб'єктом-неістотою: *куц колется, дряпається; кропива жалиться* тощо.

Мотиваторами абсолютивів є лексеми, які вказують на негативний вплив суб'єкта на об'єкт. До їхньої семантичної структури входить архісема «дія», сема «спрямованість дії на об'єкт», «суб'єкт» (істота або неістота). Об'єктом є істота, оскільки має відчувати шкоду від дії суб'єкта. Також наявна сема «зміна якості об'єкта внаслідок дії суб'єкта».

Актантну адресованість семантики відбиває описова формула: Актант 1 (суб'єкт) генерує дію – актант 2 (об'єкт) акумулює дію (відчуває на собі): *Кропива жалить хлопця*. Властива дво-

валентна (суб'єктно-об'єктна) структура розмежувального типу: генеративний підмет (суб'єкт) і акумулятивний додаток (об'єкт).

Мотивати позначають потенційні дії або властивості, які можуть заподіяти комусь шкоду. Це значення не є специфічним саме для зворотних дієслів, воно виникає й у незворотних перехідних і неперехідних дієслів. Саме тому деякі мовознавці вважають, що значення непохідного і похідного подекуди майже не мають відмінностей [8, с. 199], рефлексиви різняться з базовими дієсловами лише значенням включеного узагальненого об'єкта, що є морфологічно вираженим. З цим твердженням важко погодитися, оскільки мотиватор і мотиват належать до різних лексико-семантичних груп, що зумовлює різний актантний розподіл їхньої семантики.

Для дієслів цієї групи неможливо навести каузуючу ситуацію з відповідними незворотними дієсловами, оскільки суб'єктом дії при зворотньому дієслові залишається суб'єкт дії дієслова незворотнього. Саме тому рефлексиви розгляданого типу не мають конверсивів: конверсія передбачає взаємозаміну позицій суб'єкта та об'єкта, а позиція об'єкта якраз є вакантною. Актанти – підмети не підпадають під вплив зовнішній, а, навпроти, позначають суб'єкт, який може впливати на певний об'єкт (незважаючи на те, що граматично цей предмет не виражений), тобто мають генеративну функцію. Сема «об'єкт» зазнає змін: у непохідному дієслові об'єкт є конкретним, а в похідній лексемі спостерігаємо деконкретизацію об'єкта. В.П. Недялков зазначає, що такі рефлексиви «зберігають семантичне значення вихідних нерелексивних дієслів, але на відміну від них мають заборону на позначення об'єкта» [12, с. 24]. Через неозначеність об'єкта абсолютиви в комунікативному плані або слугують для підкреслення самої дії, або називають потенційну спроможність суб'єкта виконати певну дію [7, с. 7]. Деконкретизація об'єкта зумовлює деконкретизацію самої ситуації: «через невираженість об'єкта абсолютиви імплікують або невизначений (хтось), або узагальнений (усі із цього класу) об'єкт» [3, с. 280], що, в свою чергу, спричиняє модифікацію архісеми дії в архісемі «якість суб'єкта». Отже, спостерігаємо розвиток модально-потенційного значення, коли «вони (рефлексиви) представляють дію як постійну характеристику суб'єкта» [3, с. 30]. Ролева структура вихідного дієслова зберігається, «відбувається лише зниження синтаксичного та комунікативного статусу об'єкта» [5, с. 280]. Аналогічне явище наявне і в пасивних конструкціях, основ-

ною функцією яких є зниження статусу учасника ситуації.

Актантна адресованість семантики мотивата може бути передана формулою: Актант 1 (суб'єкт) виявляє (генерує) ознаку, яка передбачає потенційний об'єкт, що відчуває її на собі: *Кропива жалиться*. Властива одновалентна суб'єктна структура з генеративним підметом (суб'єктом).

2. Суб'єктно-об'єктні відношення не представлені лише в суб'єктних **автокаузативних** рефлексивах. Ця особливість зближує їх з декаузативами. На відміну від базових дієслів у декаузативів усувається агентивний семантичний компонент, а в автокаузативів – об'єкт дії. Рефлексиви обох груп можуть позначати пересування істоти або неістоти, порівняйте: *зупинилася людина*, *зупинилася машина* (автокаузативи) – *зупинилася колода, що пливе по воді* (декаузатив). Саме тому автокаузативи переважно виділено в семантичній структурі дієслів з основним декаузативним значенням, а в семантичній структурі більшості автокаузативів зафіксовано декаузативи.

Мотиваторами переважно є дієслова дії. Деякі автокаузативи можуть утворюватися від дієслів руху-переміщення: *брюхати*, *котити*, *підводити*, *тиняти* та ін. Вони вказують на вплив генеративного суб'єкта на об'єкт, у результаті якого об'єкт пересувається. Об'єктом є неістота, що має внутрішні ознаки, які уможливають протікання цієї дії. Суб'єкт переважно не рухається, оскільки лише змінює положення об'єкта або пересуває об'єкт на незначну відстань, також він може бути імпульсом для подальшого пересування об'єкта.

Актантну адресованість семантики відбиває описова формула: Актант 1 (суб'єкт) генерує дію – актант 2 (об'єкт) акумулює дію (відчуває на собі): *Дитина нахилила гілку*. Властива двовалентна (суб'єктно-об'єктна) структура розмежувального типу: генеративний підмет (суб'єкт) і акумулятивний додаток (об'єкт).

Якщо мотиватори акцентують увагу насамперед на дії суб'єкта по відношенню до об'єкта, у результаті якої він рухається, то мотивати позначають переміщення або зміну положення тіла в просторі, але вже не об'єкта, а суб'єкта. А. Вежицька вважає, що в основі автокаузативного значення лежить розчеплення людини на «тіло» та «розум». Відповідно, дія (зміна положення тіла) відбулася тому, що людина (її розум) захотіла цієї зміни [7, с. 141]. Суб'єктом таких дій є істота (людина або тварина) або транспорт. Втрачаючи об'єкт дії, автокаузативи втрачають своє каузативне значення, оскільки суб'єкт не

впливає на себе в той спосіб, що суб'єкт мотиватора. Лінгвісти вважають, що свідченням автокаузативного вживання є значна різниця в діях, які позначають автокаузатив і мотиватор. Порівняйте: *дівчина піднімає розкидані іграшки (1)* і *дівчина піднімається на гору (2)*. Для того, щоб зібрати іграшки дівчині потрібно нахилитися (1), а пересування вгору цього не вимагає (2).

В автокаузативах архісема видів діяльності модифікована в архісемі «рух-переміщення». Отже, мотиватор і мотиват має тільки спільне значення руху.

Актантну адресованість семантики мотиватів відбиває описова формула: Актант 1 (суб'єкт) генерує дію: *Дитина нахилилася*. Властива одновалентна генеративна (суб'єктна) структура: генеративний підмет (суб'єкт).

Висновки. Для створення класифікації рефлексивів з урахуванням семантичної функції постфікса необхідно проаналізувати їхню семантичну структуру з позицій імпліцитної морфології, враховуючи актантний розподіл семантики,

що передбачає визначення функцій придієслівних актантів, які належать до різних синтаксичних структур.

Усі суб'єктні дієслова з постфіксом -ся формально одновалентні, але суб'єктно-об'єктну взаємодію не позначають лише автокаузативи. Власне-зворотні та рефлексивно-посесивні рефлекси виражають суб'єктно-об'єктні відношення, а реципрокальні – суб'єктно-суб'єктні, імпліковані у синтаксичному суб'єкті. В абсолютних таких відношеннях виражені потенційно. Саме тому власне-зворотні та рефлексивно-посесивні рефлекси зумовлюють генеративно-аккумулятивну функцію суб'єкта (підмета), а реципрокальні, абсолютні та автокаузативи – генеративну.

Зазначену методику аналізу можливо поширити на об'єктні зворотні дієслова з метою систематичного опрацювання теорії рефлексивів та їхньої класифікації залежно від семантичної функції постфікса, визначення місця зворотних дієслів у загальній семантичній категорії актантного розподілу семантики дієслова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Басиров Ш. Р. Словотвір дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2006. 34 с.
2. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Ленинград, 1976. 255 с.
3. Генюшене Э. Ш. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов. Вильнюс, 1983. 168 с.
4. Городенська К. Г. Зворотні дієслова. *Українська мова* : Енциклопедія. Київ, 2004. С. 201.
5. Князев Ю. П. Грамматическая семантика: Русский язык в типологической перспективе. Москва, 2007. 704 с.
6. Михайлик Р. П. Семантико-граматична структура дієслів на –ся в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 16 с.
7. Щербій Н.О. Категорія зворотності дієслів у польській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03. Івано-Франківськ, 2015. 22 с.
8. Янко-Триницкая Н. А. Возвратные глаголы в современном русском языке. Москва, 1962. 247 с.
9. Соколова С. О. Дієслова з постфіксом -ся як граматична проблема. *Мовознавчий вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. 2009. Вип. 8. С. 92–99.
10. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка. Москва, 1997. 203 с.
11. Виноградов В. С. Сопоставительная морфология русского и испанского языков. М., 1986. 156 с.
12. Недялков В. П. Типология рецессивных конструкций: Рефлексивные конструкции. *Диатезы и залогии*. Ленинград, 1975. С. 21–33. 37 1-4 сам.